

Zenfira Sərvər qızı Seyidova
Naxçıvan Dövlət Universiteti
e-mail: tural.memmedov521@gmail.com

TARIXİ ABİDƏLƏRDƏ EKSPOZİSİYALARIN YARADILMASI

Xülasə: Tarixi abidələr keçmişdən gələcəyə körpü rolunu oynayır. Ulu babalarımızın bizə yadigar qoyduğu tarixi abidələrimiz Azərbaycan xalqının qədim mədəniyyətinin göstəricisidir. Çünki hər bir tarixi abidə məxsus olduğu dövrün mədəni mühitini, təfəkkür və düşüncə tərzini özündə yaşadır. 1998-ci ilin aprel ayının 10-da qəbul edilmiş “Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması” haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması, öyrənilməsi və onlardan istifadə ilə bağlı münasibətləri tənzimləyir. Tarix və mədəniyyət abidələri – arxeoloji və memarlıq obyektləri, etnoqrafik, numizmatik, epiqrafik, antropoloji materiallar, tarixi hadisə və şəxsiyyətlərlə bağlı olan bina, xatirə yerləri, əşyalar, xalqın dini əqidəsi ilə bağlı dəyərlərdir.

Açar sözlər: abidə, muzey, memarlıq, incəsənət, ekspozisiya, ekskursiya.

Qanunda deyilir ki, tarix və mədəniyyət abidələri xalqın milli sərvətidir. Abidələr daşınar (səyyar) və daşınmaz (stasionar) ola bilər. Daşınar abidələr muzeylərdə, arxivlərdə, fondlarda, sərgilərdə və digər münasib yerlərdə, daşınmaz abidələr əksər hallarda arxeoloji və memarlıq abidələri olmaqla, olduğu və inşa edildiyi yerlərdə qorunur. Azərbaycan xalqının zəngin milli mədəniyyətinin qorunub saxlanması dövlətimizin ən mühüm vəzifələrindən biridir. Mədəni sərvətlərin qorunub saxlanması və istifadə problemləri ölkənin əsas Qanununda – Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında da öz əksini tapmışdır. “Hər kəs tarixi, mədəni və mənəvi irsə hörmətlə yanaşmalı, ona qayğı göstərməli, tarix və mədəniyyət abidələrini qorumalıdır” [6; s.100].

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına görə tarix və mədəniyyət abidələrini mühafizə etmək hər bir vətəndaşın borcudur. Tarix və mədəniyyət abidələri Azərbaycan Respublikasının “Mədəniyyət haqqında” (6 fevral 1998-ci il), “Tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi haqqında” (10 aprel 1998-ci il) qanunlarına, habelə, “Ümumdünya mədəni və təbii irsin qorunması haqqında Konvensiya” (Paris, 1972-ci il), “Arxeoloji irsin qorunması haqqında Avropa Konvensiyası”

(La-Valetta, 1992-ci il) kimi beynəlxalq sənədlərə uyğun olaraq mühafizə, bərpa və istifadə edilir [8; s.5].

Qədim tarixi, konstruktiv, dekorativ xüsusiyyətləri ilə seçilən, nadir tikililərdən olan bina və qurğuların qorunması məqsədilə bəzi tikililərə dövlət tərəfindən “tarix və mədəniyyət abidəsi” statusu verilir. Abidələr özünün tarixini, dövrünün tikinti texnikasını, üslub xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməklə dövlət tərəfindən mühafizə edilir [6; s.101].

Mədəni irsimizin qorunması ilə bağlı aparılan islahatların davamı kimi tarixi ərazilərə, tarix və mədəniyyət qoruqlarının mühafizəsinin müasir səviyyədə təşkil olunması, qədim tarixi və mədəni sərvətlərimizin öyrənilməsi və geniş kütlələrə çatdırılması ilə əlaqədar daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin bərpası və qorunması, tarix və mədəniyyət qoruqlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və inkişafı üzrə Dövlət Proqramı hazırlanmışdır. Dövlət Proqramının əsas məqsədi daşınmaz tarixi və mədəni irsin, tarixi ərazilərin, tarix və mədəniyyət qoruqlarının öyrənilməsi, onların əhəmiyyətinin geniş kütlələrə çatdırılması, eyni zamanda, qorunmasının təmin olunması və turizm məqsədlərilə istifadə olunmasıdır.

Qeyd edək ki, Naxçıvan MR-da görkəmi və struktur quruluşu ilə günümüze qədər gəlib çatan abidələrin sayı çoxdur. Bu tarixi-memarlıq abidələrinin yenidən canlandırılmasının və müasir üsullarla araşdırılmasının ən effektiv vasitəsi abidələrin muzeyləşdirilməsidir. Muzeyləşdirmə tarixi şərtlərin keçmişini dinləndirən və dövrünün tarixindən danışan əsas vasitəçidir. Muxtar Respublika ərazisində muzeyləşdirilmiş abidələrdə ekspozisiyaların yaradılması müxtəlif formada müəyyənləşdirilmişdir.

Muzeyləşdirmə – abidədə ekspozisiya quraraq muzey xidmətindən istifadə etməkdir. Abidə muzeyləşmişdirsə, onda ekspozisiya mütəxəssisi ekspozisiyanı arxitektor – bədii və mövzu baxımından daha sərbəst seçim edir. Onun görkəminə və tərtibat tarixinə müdaxilə edilməməli, ekspozisiyanın mətni birmənalı olaraq abidəyə həsr olunmalıdır. Abidələrin muzeyləşdirilməsi – irsin mühafizəsinin tərkib hissələrindəndir. Bu proses abidənin tədqiqi, bərpası, konservasiyası və populyarlaşdırılmasını həyata keçirir. Abidənin muzey nümayişi üçün müstəqil obyektə çevrilməsi indiki zamanda daha çox vacibdir. Abidə özündə əlavə ekspozisiya komplekslərini cəmləşdirir [4; s.446].

Ekspozisiya sənəti mühit yaradıcılığı kimi dərk olunmalıdır. Onun vəzifələrinə eksponatura və tematika, memarlıq və əşyavi məkan stilistikası, didaktik material və texnoloji rejimlər kimi bir sıra komponentlərin müəyyən nisbətini özündə üzvi

şəkilə birləşdirən kompleks mühitin yaradılması daxildir. Ümumi konseptual – bədii fikir əsasında vahid əşyavi-məkan sisteminə birləşən bu sərgi əhəmiyyətli dərəcədə informasiya yükü daşıyan muzey kommunikasiyasının əsas ünsürlərindəndir. Məhz bu konseptual – vizual sistem müasir muzey ekspozisiyasının mahiyyətini təşkil edir [3; s.7].

Abidələr və tarix-mədəniyyət qoruqları muzey eksponatları olaraq “Açıq Səma Altında Muzey”lər kimi fəaliyyət göstərir. Hər bir abidə muzey eksponatı kimi açıq səma altında sərgilənir, Azərbaycanın tarixi mədəni irsi ilə maraqlanan xarici və ya yerli turistlər abidələrin tarixi, onların inşa texnikası, tikinti mədəniyyəti ilə tanış olurlar.

Tarix və mədəniyyət abidələrinin təbliğat vasitəsinə çevrilməsi sahəsində muzey mühüm rol oynayır. Bu abidələr gənc nəsillər üçün böyük təhsil və tərbiyə dəyəri olan tarixi, bədii və mədəni irsin mühüm hissəsidir. Əlbəttə ki, hər bir muzey işçisinin arzusu orijinal abidəni qorumaq və nümayiş etdirməkdir. Muzeylər xalqa xidmət etməklə əhalinin ictimai şüurunun formalaşmasında, həmçinin tarixi gerçəkliklərin öyrənməsində böyük rol oynayır. Fikrimizcə, abidələrin muzeyləşdirilmə prosesinin qazandığı müvəffəqiyyət artıq göz qabağındadır. Bu gün bir çox işığı yanan, ocağı isinən və qapılarını ziyarətçilərin üzünə açan tarixi abidələrimiz inkişaf edir. Muzeyləşdirilmiş abidələrdə fəaliyyət göstərən ekspozisiyalardan bəziləri haqqında məlumatı diqqətinizə çatdırmaq istəyirik.

Hər bir xalqın qədimliyi onun tarixində, tarix isə mənbələrdə və abidələrdə yaşayır. Naxçıvan torpağı Azərbaycan xalqının tarixini yaşadan abidələrlə zəngindir. Bu gün qalalar barədə tədqiqatların aparılması tariximizin öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qalalar bu ərazidə yaşayan əcdadlarımızın həyat tərzini, dini inanclarını, dövlətçilik ənənələrini özündə yaşadan mədəniyyət nümunələridir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədrinin 5 iyun 2013-cü il tarixində imzaladığı “Naxçıvanqala” Tarix-Memarlıq Muzey Kompleksinin yaradılması haqqında” sərəncam tarixi və mədəniyyət abidələrimizin qorunmaya alınması və təbliğində mühüm bir addımdır. Bu muzeydə respublika ərazisində aşkarlanan tarixi əşyalar xronoloji ardıcılıqla düzülmüşdür [1; s.136].

Muzeydə eramızdan əvvəl V-III minilliyə aid müxtəlif məişət əşyaları, Son Tunc və Erkən Dəmir dövrlərinə aid keramika məmulatları, mis alətlər, qəbirüstü abidələr, silahlar, zirehli geyimlər nümayiş etdirilir. Burada həmçinin xalça və XIX əsrə aid milli geyimlər də nümayiş olunur.

Qalanın mərkəzində muzeyin açılması çox sevindirici haldır, çünki ekspozisiya vasitəsilə muzeyə gələnlər də, gələcək nəsillərimiz də bizim qəhrəmanlıqlarla dolu şanlı tariximizi öyrənəcəklər. Belə abidələrin bərpası, qorunması, muzeyin içərisində ekspozisiyanın yaradılması gələcək nəsillərə Azərbaycanın qədim tarixinin çatdırılması, eyni zamanda, Naxçıvana turistlərin marağının artırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədrinin 2006-cı il 28 iyun tarixli “Nuh Peyğəmbərin Naxçıvan şəhərindəki məzarüstü türbəsinin bərpa edilməsi haqqında” sərəncamı tarixi abidələrə göstərilən diqqət və qayğının bariz nümunəsidir.

Qala deyilən ərazidə Nuh peyğəmbərin məzarüstü türbəsi bərpa edilib istifadəyə verilmiş, abidənin içərisində xronoloji ardıcılıqla ekspozisiya qurulmuşdur. Naxçıvanın qədim tarixə malik olmasını sübut edən dəlillər Nuh peyğəmbərin məzarüstü türbəsinə təşkil olunmuş ekspozisiyada tarixi və elmi faktlarla öz əksini tapmışdır.

Xalqımızın qədim tarixə malik olmasını sübut edən dəlillərdən biri də əhali arasında yayılan rəvayətlərlə bağlıdır. Bu rəvayətə görə, 7500 il bundan əvvəl baş vermiş ümumdünya tufanı zamanı Nuh peyğəmbər və ona inam gətirənlərin minidiyi nəhəng gəmi ilk dəfə Naxçıvanda quruya çıxmış və burada məskən salmışdır. Alimlər onu da sübut etmişlər ki, Nuhla bağlı bu variantın ilk yazılı variantı eramızdan əvvəl ikinci minilliyin ortalarına gedib çıxan şumer əfsanəsi ilə bağlıdır. Şumer əfsanəsinin isə Naxçıvan şəhəri ilə bağlılığının elmi əsasları artıq sübut olunub. Deyilənə görə, bir vaxtlar Naxçıvan Makedoniya, Babil, Hett və digər bu kimi qədim mədəniyyət mərkəzləri ilə sıx və yaxın əlaqələr şəraitində inkişaf edib.

Həmin rəvayətə görə, Kəmki dağı əfsanəvi gəminin dayandığı ilk yer olub, Nuh peyğəmbər buradan Ağrıdağ istiqamətinə yola düşüb, oradan da Naxçıvan ərazisinə gəlib. Yolda bu gəmi Naxçıvanın indiki Culfa rayonunun ərazisində olan İlanlı dağa toxunub, nəhəng gəmi dağın zirvəsinə elə bir zərbə çalıb ki, o iki yerə haçalanıb. Elə o vaxtdan da bu dağ Haçadağ adlanıb. Ekspozisiyada Ağrıdağın, Haçadağın, Kəmki dağının fotoları nümayiş etdirilir.

Muxtar Respublika Ali Məclisi sədrinin imzaladığı bu sənəd bir çox tutarlı elmi-mənbələrə, sübut və dəlillərə əsaslanıb. Ekspozisiyada nümayiş etdirilən mətnədə, ilk növbədə, XIX əsrin 80-ci illərində Naxçıvanda maarifçiliklə məşğul olan K.A. Nikitinin “Naxçıvan şəhəri və Naxçıvan mahalı” adlı əsəri buna misal çəkilir. Bu kitabın bir yerində deyilir ki, “Əfsanəvi gəmi quruya çıxdıqdan sonra Nuh Naxçıvan

şəhərinin yerləşdiyi yerdə məskən saldı. Öz ailəsi ilə birlikdə burada qərar tutdu və gələcək şəhərin əsasını qoydu. Şəhərin ilk məskunlaşma yer mənasını bildirən adı da buradan meydana gəlmişdir” [5; s.8].

Bu mövzu o dövrdə ölkə ziyalılarının yaradıcılığında da əksini tapıb. Realist rəssamlıq məktəbinin banisi olan Bəhruz Kəngərli Nuh peyğəmbərin Naxçıvandakı türbəsini düz altı dəfə naturadan kətan üzərinə köçürüb.

Onu da qeyd edək ki, Nuh peyğəmbərin qəbrinin dəqiqləşdirilməsində Bəhruz Kəngərlinin böyük köməyi olmuşdur. Bu rəsmlər həm də türbənin hansı quruluşla malik olduğunu təsdiq edir. Həmin nadir əsərlər indi qiymətli eksponatlar kimi məqbərənin ekspozisiyasında nümayiş etdirilir.

Ekspozisiyada “Nuh Peyğəmbər, Dünya tufanı və Naxçıvan” (25 aprel 2009-cu il) mövzusunda beynəlxalq simpoziumun iştirakçılarının fotosəkilləri, “Nuh peyğəmbər, Dünya tufanı və Naxçıvan” adlı yüksək səviyyədə nəşr olunmuş kitab, Gəmiqaya abidəsindən çəkilmiş müxtəlif fotolar, abidənin bərpası zamanı torpaq altından çıxmış üzərində kaşısı olan daş, abidənin bərpası zamanı çəkilən foto, müxtəlif sənədlər və fotolar nümayiş etdirilir.

Nuh peyğəmbərin məzarüstü türbəsində yaradılan ekspozisiyaya tamaşa etdikcə, tariximizin dərin qatlarını öyrənməyə imkan verən, qaranlıq səhifələrə işıq salan materiallar əsasında Naxçıvanın həqiqətən 5 minillik tarixi olduğunu muzeydə nümayiş etdirilən qiymətli eksponatlar vasitəsilə öyrənmək olar.

Qeysəriyyə Ordubad şəhərində XVII əsrə aid tarixi memarlıq abidəsidir. 1991-ci ildən Ordubad rayon Tarix-Diyarşünaslıq muzeyi XVII əsr abidəsi olan “Qeysəriyyə” binasında yerləşir [1; s.188].

“Qeysəriyyə” sözünün mənası keçmiş zamanlarda şahlara məxsus daş-qaş, ləl-cavahirat satılması məqsədilə tikilmiş örtülü Şərq bazarı deməkdir. Muzeydə 4000-ə yaxın eksponat nümayiş etdirilir. Təşkil olunan 15 guşədə Ordubadın ən qədim zamanlardan başlayaraq müasir dövrümüzə qədər olan tarixi və mədəniyyəti əks olunub. Burada xalq sənətkarlarının əsərləri, milli geyim və bədii tikmələr, arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan əşyalar, dekorativ tətbiqi sənət nümunələri, ağacişləmə, zərgərlik, misgərlik, dulusçuluq, məmulatları, fotosəkillər, sənədlər və sair qiymətli eksponatlar nümayiş etdirilir.

“Xan Sarayı” Naxçıvan şəhərində yerləşir. XVIII əsrə aid tarix - memarlıq abidəsidir. Şərq memarlıq üslubunda tikilmiş abidə XX əsrin əvvəllərinə qədər Naxçıvan xanlarının yaşayış evi olmuşdur [1; s.196].

Xan Sarayı Dövlət Tarix-Memarlıq muzeyinin yaradılması haqqında Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri 23 oktyabr 2010-cu ildə sərəncam imzalamışdır.

“Xan Sarayı” Dövlət Tarix-Memarlıq muzeyi 2010-cu ilin dekabr ayından fəaliyyətə başlamışdır. Muzeydə XVIII əsrin axırlarından XX əsrin əvvəllərinə qədər olan dövrü əhatə edən bir çox mənbələr, o cümlədən, Naxçıvan xanlığının xəritəsi, Abbasabad qalasının sxemi, Naxçıvan xanlığına aid fotosəkillər, sənədlər, yazılı mənbələr, yerli və xarici tədqiqatçıların nəşr etdirdikləri elmi-tədqiqat kitabları, həmçinin xanlıqlar dövrünə aid silah-sursat nümunələri, gümüş kəmərlər, məişət etnoqrafiya əşyaları, dekorativ sənət nümunələri nümayiş etdirilir.

Möminə Xatun məqbərəsi 1175-ci ildə tikilməyə başlamış, 1186-cı ildə başa çatdırılmışdır. Bu qeyri-adi sənət əsərinin tikintisində bədiiliyin, ornament motivi ilə şərq incəsənətinin güclü məntiqi verilmişdir ki, bu da memarın fəlsəfi düşüncələrinin yığcamlığı, istedadının genişliyi idi. Bu, sadəcə türbə deyil, Eldəniz Atabəy Cahan Pəhləvanın anasının dəfn olduğu məqbərə idi. 26 metr hündürlüyə yüksələn bu abidə Əcəmi düşüncələrinin ən yüksək zirvəsidir. Bu yüksəklik ona Əcəmiyə dövrünün ən böyük titulu - “Şeyxül mühəndis” adını qazandırmışdır [7; s.138].

Məqbərənin içərisində Atabəylər dövlətinin fəaliyyətini, Əcəminin yaradıcılığını nümayiş etdirmək üçün ekspozisiya müvafiq plan əsasında qurulmuşdur. Ekspozisiyada Azərbaycan Atabəylərinin nəsil şəcərəsi, Atabəylər dövlətinin sahib olduğu ərazilərin xəritəsi, Əcəminin yaratdığı sənət incilərinin fotosəkilləri, rəssam Rəfael Qədimovun yağlı boya ilə işlədiyi Şəmsəddin Eldənizin, Möminə Xatunun, Əcəminin portretləri, müxtəlif sənədlər və başqa materiallar hər bir tamaşaçının marağına səbəb olur. Bu məqbərəyə daxil olarkən adama elə gəlir ki, sanki XII əsrə səyahət edirsən.

Ulu öndər Heydər Əliyev 1999-cu il oktyabrın 14-də Möminə Xatun türbəsini ziyarət etmiş, Atabəylər dövləti və məqbərə haqqında çox dəyərli fikirlərini söyləmişdir: “Hesab edirəm ki, bir abidənin memarlıq qiyməti ilə bərabər, bizim üçün bəlkə daha da böyük qiyməti Azərbaycanın qədim dövlət olmasını göstərməsidir”.

Qeyd edək ki, abidələrin mühafizəsi və istifadəsi bu gün aktual problemlərdən biridir. Tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi və istifadə edilməsi – elmin inkişafına, xalqın mədəniyyət haqqında ümumi biliklərinin formalaşmasına, gənc nəsələ vətənpərvərlik, estetik hisslərin aşılmasına səbəb olur. Tarix və mədəniyyət abidələrinə ekskursiyalar əhalinin geniş kütləsinin xalqın mədəni irsinin öyrənil-

məsinə və turizmin inkişafına kömək edir. Abidələrin bu gün müxtəlif funksiyalarla istifadəsi, onların muzeyləşdirilməyə (diyarşünaslıq, etnoqrafik, tarixi, incəsənət və s. muzeylərin) yönəldilməsi abidələrin interyerinin turistlər üçün açılmasına səbəb olur.

Tarixini, vətəninini sevən insanlar abidələri qoruyub, gələcək nəsillərə ötürməlidirlər. Hər birimiz tariximizlə qürur hissi keçirməli, bütün dünyaya göstərməliyik ki, ulu babalarımız, əcdadlarımız belə zəngin tarixə malik olublar.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Baxşəliyev, V., Quliyeva F. “Naxçıvanın tarixi abidələri”. Bakı: Nurlan nəşriyyatı, - 2017, - 284 s.
2. Eyvazova, Y. Abidəşünaslıq: monoqrafiya. Bakı: - 2017, - 236 s.
3. Eyvazova, Y. “Muzei ekspozisiyası”. Dərslik, Bakı: - 2018, - 320 s.
4. Eyvazova, Y. “Tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi”. Dərslik, Bakı: Adiloğlu nəşriyyatı, - 2021, 616 s.
5. Kataloq. Naxçıvan Nuh Peyğəmbərin məzarüstü türbəsi. Naxçıvan: - 2011.
6. Muzeşünaslığın tədrisi problemləri. // II Respublika Elmi Konfransının materialları, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti. Bakı: - 2018, -100 s.
7. Naxçıvan Abidələri Ensiklopediyası. İstanbul: -2008, - 519 s.
8. Qurbanova, E. “Bədi mədəniyyətin inkişafında incəsənət muzeylərinin rolu”. Bakı: Afpoliqraf mətbəəsi, - 2014, - 159 s.

Зенфира Сервер кызы Сеидова **СОЗДАНИЕ ЭКСПОЗИЦИЙ В ИСТОРИЧЕСКИХ И** **АРХИТЕКТУРНЫХ ПАМЯТНИКАХ**

Резюме: Исторические памятники играют роль моста из прошлого в будущее. Исторические памятники, которые передали в наследие наши прадеды, свидетельствуют о древней культуре азербайджанского народа. Потому что, каждый исторический памятник хранит культурную атмосферу, мышление той эпохи к которому они принадлежат. Закон Азербайджанской Республики «Об охране памятников истории и культуры» от 10 апреля 1998 года регулирует отношения, связанные с сохранением, изучением и использованием

памятников истории и культуры. Историко-культурные памятники - археологические и архитектурные объекты, этнографические, нумизматические, эпиграфические, антропологические материалы, исторические события и личности, здания, памятники, предметы, являются религиозными ценностями народа.

Ключевые слова: памятник, музей, архитектура, искусство, экспозиция, экскурсия.

Zenfira Sarvar qizi Seyidova

CREATION OF EXPOSITIONS IN HISTORICAL AND ARCHITECTURAL MONUMENTS

Summary: Historical monuments play the role of a bridge from the past to the future. The historical monuments that our great-grandfathers passed as a legacy testify the ancient culture of the Azerbaijani people. Because, every historical monument preserves the cultural atmosphere, philosophy of that era to which they belong. The Law of the Republic of Azerbaijan “On the Protection of Monuments of History and Culture” of April 10, 1998 regulates relations related to the conservation, study and use of historical and cultural monuments. Historical and cultural monuments - archaeological and architectural objects, ethnographic, numismatic, epigraphic, anthropological materials, historical events and personalities, buildings, monuments, objects, are the religious values of the people.

Key words: monument, museum, architecture, art, exposition, excursion.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2022

**Məqaləni çapa tövsiyə edən sahə redaktorunun (və ya üzvünün) adı:
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Yeganə Eyvazova**